

Глава 23 Англія

§ 1. Виникнення буржуазної держави

Англійський абсолютизм у XVI столітті оформився у вигляді «змішаної монархії». Король контролював церкву, суд, армію, вищі адміністративні органи (палату феодалських зібрань та опікування), вирішував питання зовнішньої політики, торгівлі та промисловості.

Але жоден закон або прецедент у повному обсязі не визначав коло королівських прерогатив і меж їхнього застосування. З початком XVII століття в Англії спалахнула політико-правова боротьба з питань парламентських привілеїв і королівських прерогатив. Проблема розмежування цих двох влад виникла не випадково. Верховну владу в Англії з моменту утворення парламенту було поділено на дві гілки - законодавчу, тобто парламент, який складався з короля, лордів і представників общин, та виконавчу, яка була представлена одним королем. Разом з тим парламент через так званий інститут парламентських комітетів часто виходив за межі повноважень суто законодавчої влади. Парламент і король не могли діяти один без одного достатньо ефективно, зіткнення між королем і парламентарями були практично передбачуваними.

Чому ж це сталося у XVII столітті? У цей час парламент Англії перестав бути «слухняним клубом для дебатів». З 1529 року Палата общин стала працювати сесійно, у період Реформації кількість нижньої палати збільшилася з 296 до 462 депутатів, що суттєво змінило її соціальну структуру, внаслідок чого вона стала менш керованою. У 1559 році депутати парламенту вперше ввели депутатську недоторканність на період виконання ними депутатських обов'язків, а також звільнили себе від відповідальності за дії і слова у стінах парламенту.

На початку XVII століття в Англії влада перейшла до династії Стюартів. Яків I та Карл I, який змінив його, вважали себе необмеженими государями, здатними правити без

парламенту і всупереч гро-мадській думці.

Протистояння парламенту і Карла I Стюарта у 1628 році вилилося у поданні королю Палатою общин «Петиції про право». У ній, зокрема, говорилося про традиційні права і свободи підданих короля та пре-рогативи парламенту. Парламент через петицію звертався до короля з проханням дотримуватися законності і не вдаватися до надзвичайних методів боротьби з противниками зовнішньої і внутрішньої політики короля. Карл I затвердив Петицію шляхом резолюції, розпустив парламент і 11 років правив країною одноособово. Статус закону цей документ одержав тільки 7 серпня 1641 року.

Зазнаючи фінансових ускладнень, Стюарти шукали нові джерела прибутків. Одним з них був продаж монополій. Буржуазія і нове дворянство (джентрі) конкурувати з монополіями не могли, а тому розорялися. Масове невдоволення викликали і примусові позики, які бралися королями без схвалення парламенту. Карл I обіклав «корабельними грошима» не тільки прибережні графства, а й внутрішні, які не одержували прибутків за рахунок моря. Не відставало від короля і його оточення. Радник короля граф Страффорд своєю політикою уніфікації багато-конфесійної Ірландії та англійської церкви спровокував ірландське повстання, яке розпочалося у 1641 році. Архієпископ Лодд намагався насадити релігійну одноманітність у Шотландії, яка в період Реформації перейшла до пресвітеріанського церковного устрою. Тут вибори пресвітера відбувалися на загальних зборах віруючих. Їхня заміна священниками, які призначалися єпископом, але залежали від короля, зруйнувала б демократичний устрій церковної організації. На цьому ґрунті в 1637 році шотландці вчинили заколот, для придушення якого у Карла I не знайшлося ні сил, ні грошей. Для одержання нових суб-сидій король 13 квітня 1640 року скликав «Короткий парламент», який не виправдав його сподівань, а тому 5 травня був розпущений. З листопада 1640 року король був змушений утворити новий парламент, який одержав назву «Тривалого» і пропрацював до 1653 р.

Практично всі депутати парламенту виявилися носіями антиабсо- лютистських настроїв. Але в самому таборі опозиціонерів були три релігійно-політичних течії: пресвітеріани, індепенденти та левелери.

Пресвітеріани (вищі прошарки нового дворянства і буржуазії) стояли на позиціях конституційного монархізму і передбачали обмежитися тільки перетвореннями англійської церкви на шотландський манер, вважаючи єпископів винними в усіх бідах підданих короля. Керівництво революційним парламентом здійснювалося до 1648 року.

Середнє і дрібне дворянство, а також міська буржуазія, очолювана Олівером Кромвелем, опинилися в таборі індепендентів. Їхніми ви-могами було встановлення самостійності парламенту, проголошення буржуазно-демократичних прав і свобод, ліквідація централізованої церкви і створення незалежних від держави релігійних общин. Індепендентський республіканізм базувався на принципах рівності зако-нодавчої і виконавчої гілок влади. Завдяки Кромвелю встановлена індепендентами у 1649 році республіка через декілька літ переродилась у військову диктатуру.

Частина середнього класу Англії за підтримки заможного селянства і ремісників сформувала свою течію. Левелери стояли на позиціях радикального переустрою країни: встановлення демократичної республіки з чітким поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову, введення всезагального виборчого права для чоловіків, ухвалення писаної конституції, скасування десятини і обгороджування. Їхні ідеї було викладено в маніфесті «Народна угода» 1647 року.

Перше засідання парламенту ознаменувало початок революції, яка пройшла у своєму розвитку такі етапи.

1. 3 листопада 1640 року - 22 серпня 1642 року - конституційний період.
2. 1642-1647 роки - перша громадянська війна.
3. 1647-1649 роки - друга громадянська війна і поглиблення бур-жуазних демократичних перетворень.
4. 1649-1653 роки - індепендентська республіка.
5. 1653-1658 роки - диктатура Олівера Кромвеля, яка створила передумови для

реставрації монархії.

«Тривалий парламент» розпочав свою роботу 3 листопада 1640 року і взявся за зруйнування структури, що історично склалася у верховній державній владі.

Першим актом парламенту став «Трирічний акт» від 15/25 лютого 1641 року. Безпарламентське правління тепер не могло перевищувати трьох років. Було значно розширено коло осіб, які наділялися правом ініціювати скликання парламенту. Якщо король не бажав чи забув це зробити по завершенні трьох років з дня останнього засідання попереднього парламенту, то таке право переходило до лорд-канцлера, пера та шерифів. Закон забороняв королю розпускати парламент раніше ніж за 50 днів з початку засідання.

У травні 1641 року «Трирічний акт» було доповнено досить цікавим законом, який забороняв королю розпускати діючий парламент без його (парламенту) на те згоди. Отже, строк роботи антиабсолюстськи налаштованого парламенту був необмеженим.

Весною цього ж року парламентарі вирішили встановити подвійний контроль над армією - королівський та парламентський. Командири армій могли виконувати тільки ті накази короля, які було схвалено парламентом. Ненависні англійському народові радники короля граф Страффорд та архієпископ У. Лодд за рішенням парламенту були заарештовані і страчені.

У липні парламентським актом було скасовано всі надзвичайні карні трибунали, а також ліквідовано «Зіркову палату» і «Високу ко-місію». Таємну раду позбавлено судових повноважень, а у сфері управління її компетенції було значно обмежено.

Парламентарі обмежили й королівські прерогативи у сфері само-стійних грошових обкладень. Збирання «корабельних грошей», безконтрольне збирання потонної і пофунтової платні було оголошено незаконними податками.

За лютий - серпень 1647 року при цілковитій згоді обох палат парламент суттєво

позбувся своїх позицій у політичній системі. У країні фактично виникло двовладдя.

Парламентська опозиція, використовуючи прорахунки Карла I у внутрішній і зовнішній політиці, а саме в такому становищі опинився король після початку заколотів в Ірландії, які вилилися у криваву різанину ірландцями-католиками англійських колоністів-протестантів, здійснила спробу значно поглибити перетворення в англійській політичній системі. Про це говориться у «Великій ремонстрації». Цей документ складався з 204 статей і мусив не допустити зловорожих і згубних намірів знешкодження основних законів і принципів правління, на яких твердо стоять релігія і правосуддя королівства. Разом з тим Ремонстрація дозволяла нижній палаті парламенту вилучати з королівської адміністрації небажаних їй осіб будь-якими, у тому числі поза-правовими, засобами. Палата общин узаконила просту підозру як підставу для винесення вироку і дозволяла королю призначати на відповідальні посади тільки тих осіб, яким довіряли парламентарі.

Палата общин затвердила «Ремонстрацію» більшістю в 11 голосів, що свідчило про суттєві відмінності у поглядах членів нижньої палати парламенту з приводу шляхів захисту миру і безпеки англійського королівства.

Карл I здійснив невдалу спробу заарештувати авторів Ремонстрації, обвинувативши їх у державній зраді. Палата общин, оголошуючи перерву у своїх засіданнях, зробила неможливим арешт тих, хто обвинувачувався, у залі засідань. Дізнавшись про підтримання «зрадників» владою і мешканцями Лондона, король у січні 1642 року залишив Лондон і переїхав до Оксфорда. У країні фактично було створено два центри влади, які контролювали різні території країни.

Перша значна битва парламентського ополчення та армії короля відбулася в жовтні 1642 року. Ополченням парламенту до 1645 року бездарно керували пресвітеріани (верхівка буржуазії і джентрі). У квітні 1645 року парламент ухвалив ордонанс про самозречення. Результатом цього стало усунення з армії з усіх керівних посад членів обох палат. Армія стала професійною, до неї набирали тільки тих, хто міг придбати обмундирування і спорядження (в основному це були заможні селяни). Офіцерські посади обіймалися за принципом професіоналізму та здібностей. Армія стала боєздатною і дисциплінованою. У 1649 році парламент одержав перемогу над королем. Побоюючись полону, Карл I утік до Шотландії.

Першу громадянську війну можна оцінити і як період суттєвих соціально-економічних перетворень. Парламент ліквідував єпископат, ввів пресвітеріанство в англійській церкві, конфіскував власність церкви і прихильників короля. Внаслідок розпродажу новими власниками земель роялістів ними стали самі парламентарі і фінансова буржуазія, яка заповідливо виділила гроші парламенту на боротьбу з королем. У країні було скасовано будь-які обмеження в поземельних відносинах. Вони зберігалися тільки для копільгольдерів. Усі феоуди на підставі загально-го права перетворювалися на вільне утримання, тобто у приватну власність. Обгороджування селянських земель було визнано законним. Це стало наслідком того, що англійські селяни вже давно поділялися на заможних, середняків та бідноту, і в перебігу революції не змогли висунути певні вимоги загального характеру.

У 1647 році парламент, сплативши Шотландії 400 тис. фунтів стерлінгів, зміг повернути Карла I до Лондона. З його поверненням між пресвітеріанським парламентом і короною розпочався новий конфлікт, який поглибився протистоянням парламенту та армії, якою керували індепенденти. Скориставшись ситуацією, Карл I розв'язав нову громадянську війну, що призвело до переходу ініціативи до народних мас і поширення по країні республіканських та зрівнювальних ідей.

Завдяки союзу індепендентів та левелерів Кромвелю вдалося одержати перемогу не тільки над королем, а й над пресвітеріанською верхівкою парламенту, яка виношувала наміри відновити монархію.

30 січня 1649 року з порушенням будь-яких правових формальностей при здійсненні так званого суду Карлу I винесли вирок і стратили. У березні парламент своїм актом скасував звання короля і Палату лордів, а 19 травня 1649 року Англію було проголошено республікою. Влада перейшла до однопалатного парламенту і Державної ради. Але фактично всі важелі управління країною опинилися у військової ради, якою керував Кромвель.

Керівники республіки розв'язали війну в Ірландії, яка призвела до чергового збагачення парламентаріїв за рахунок земель ірландців, а також було конфісковано землі корони і роялістів, реформовано судочинство і всіляко захищалися радикальнопуританські вірування, залишаючи без уваги соціально-економічні проблеми.

За роки республіки земельну власність було перерозподілено таким чином, що вона

опинилася в руках нових політичних лідерів- індепендентів. У цьому плані їхні інтереси суттєво наблизилися до інтересів колишніх супротивників - пресвітеріан. І одні, й інші бажали припинити революцію з її зрівнювальними і демократичними умо-настроями.

У 1653 році в країні було встановлено новий політичний режим. Рада офіцерів розігнала «Тривалий парламент» і передала владу Кромвелю. Лорд-протектор поділив законодавчу владу з однопалатним парламентом, який обирався на підставі високого майнового цензу, виконавчу - з Державною радою. Лорду-протектору належала і судова влада. «Знаряддя управління», яке сформувало нову форму правління, безпосередньо назвало ім'я першого лорда-протектора Кромвеля, який наділявся практично королівськими правами довічно. У 1657 році Кромвель погодився повернути двопалатну парламентську систему в обмін на спадкове передання протекторатові. Члени так званої другої палати парламенту призначалися самим лордом-протектором.

У 1658 році Кромвель помер, і на деякий час влада перейшла до його сина. За період його правління до парламенту повернулися практично всі члени «Тривалого парламенту», який навесні 1660 року ухвалив рішення про саморозпущення і передання влади Стюартам в особі Карла II, сина страченого короля.

Верхівка джентрі та буржуазії, повертаючи владу Стюартам, розраховувала на збереження революційних завоювань і встановлення обмеженої (конституційної) монархії, про що й було сказано у підписаній Карлом II Бредській декларації. Король обіцяв визнати свободу віросповідання, не переслідувати учасників революції і зберігати за новими власниками землі, придбані у період революції і протекторату. Карл II, ставши королем, забув про надані обіцянки. Протягом декількох років країна повернулася до старих традицій: було відновлено дореволюційну виборчу систему, англіканську церкву, єпископат, Палату лордів, Таємну раду і багато інших державних органів періоду абсолютизму. Король побоявся відроджувати «Зоряну палату» і «Високу комісію». При Карлі II держава покровительствувала католикам, які під час революції усіляко підтримували Стюартів. Вибори до нижньої палати парламенту було проведено тільки в 1661 і 1679 роках, хоча за законом вони повинні були проводитися щорічно. Незважаючи на те що в так званому «кавалерійському парламенті», який беззмінно працював 17 років, більшість належала прихильникам короля, парламентарі таки досягли впорядкування цивільного аркуша, в якому фіксувалися суми, що виділялися щорічно на утримання монархії і пошту. У період правління Карла II в Ірландії та Шотландії було відновлено парламенти і припинилося роздавання монополій. У самому ж парламенті Англії утворилися два політичних угруповання - прокоролівська одержала назву торі і більш ліберальна - вігі.

Вибори 1679 року забезпечили вігам, які були проти передання влади Якову II, більшість у парламенті. Побоюючись можливих репресій з боку спадкоємця, в цьому самому році прийняли Акт про захист особистості (Habeas Corpus Act). Слід відзначити, що ухвалений для захисту депутатів від незаконних арештів і переслідувань з боку корони цей закон через побоювання бути оштрафованими чи звільненими суддями застосовувався до всіх затриманих.

Акт 1679 року, як і Велика хартія вольностей, увійшов до так званої неписаної конституції Англії. Завдяки йому в країні зародилися елементи демократичного і справедливого правосуддя, визнавалася презумпція не-винності і законності при затриманні. Дії цього закону могли бути при-зупинені тільки постановою самого парламенту.

У 1685 році новим королем Англії став Яків II, відвертий прихильник католицизму, ініціатор повернення корони і роялістам власності, віднятої під час революції.

Спільна для торі і вігі небезпечність перерозподілу власності сприяла їхньому об'єднанню, і в 1688 році вони здійснили державний переворот, який одержав назву «славетної революції», і замінили Якова II більш поступливим монархом. Вільгельм Оранський, чоловік доньки Якова II Марії, погодився на будь-які умови, аби стати королем Англії. Підпи-сані ним у 1689 році «Біль про права» та «Акт про уложення», чи, як його ще називають, «Акт про престолонаслідування» 1701 року, заклали основи конституційної монархії. «Біль про права» закріпив верховенство парламенту в сфері законодавства і фінансів, установив свободу слова для парламентаріїв і виключив будь-яке їхнє пересліду-вання за висловлювання у стінах парламенту. Королю заборонялося самостійно призупиняти дії законів, ухвалених парламентом, звільня-ти кого б то не було з-під дії законів, самостійно займатися зборами на користь корони, визначати чисельність армії.

У «Біллі про права» також говорилося про те, що парламент пови-нен скликатися досить часто. У 1694 році було ухвалено закон, який визначав строк повноважень знов обраного парламенту у три роки. У 1716 році його було збільшено до семи років.

«Акт про уложення» 1701 року визначав порядок успадкування Англійської корони і знову підтвердив вимогу до королівської персони діяти тільки в межах закону, сповідувати канони англіканської церкви. Закон зберігав за короною право призначати суддів, але зміщення їх з посади відбувалося на підставі постанови, ухваленої разом

обома палатами парламенту. Всі акти виконавчої влади потребували підпису відповідного міністра. У галузі фінансової політики затвердилося пріоритетне становище Палати общин, яка обиралася, над Палатою лордів.

---

§ 2. «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями» (Habeas Corpus Act, 1679 рік)

Після реставрації монархії в 1660 році в англійському парламенті поступово утворюються дві протидіючі угруповання - торі, які виражали інтереси короля, придворної аристократії, а також частини джен-трі, та вігі, які об'єднали представників опозиції: купців, фінансову буржуазію, верхівку джен-трі, промислову буржуазію. Значною перемогою вігів у цьому протистові став «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями» (Habeas Corpus Act, 1679 рік).

Акт обмежив всевладдя короля і свавілля чиновників у галузі карного права і судочинства, проголосив недоторканність особи, а також принципи презумпції невинуватості, законності, оперативності право-суддя. Це дві змоги вважати його найважливішим конституційним документом в історії Англії поряд з Великою хартією вольностей 1215 року. Його значення полягає в карно-процесуальних гарантіях від необгрунтованих арештів і таємних розправ. Найважливіша з них - у тому, що Акт передбачав відповідальність тюремників і суддів за порушення відповідних статей закону.

Але значення цього документа як чинного джерела юридичної практики було обмежено низкою обставин:

- 1) його дія могла призупинятися парламентом;

2) статті Акта не поширювалися на цивільні справи;

3) розмір застави, передбаченої законом для видачі обвинуваченого на поруки, був значним, і далеко не кожен громадянин міг його сплатити.

«Habeas corpus act» від 26 травня 1679 року став найважливішим документом англійської буржуазної революції, яка призвела до встановлення у політичній системі країни основ парламентаризму. Він поклав початок законодавчому обмеженню виконавчої влади в особі монарха і чиновників. Карно-процесуальні норми, сформульовані в Акті, є основою карного судочинства у багатьох сучасних державах, включаючи західноєвропейські країни, Україну та США.

---

§ 3. «Славна революція» 1688 року в Англії. «Біль про права» 1689 року. «Акт про уложення» 1701 року

У Бредській декларації 1660 року Карл II обіцяв, що будуть вибачені учасники революції, а він без парламенту не вирішуватиме питання щодо утримання армії, земель роялістів тощо. Але з його приходом до влади розпочинається феодална реакція. Ліквідуються організації пресвітеріан та індепендентів, активних учасників революції кидають до в'язниць. Відновлюється Таємна рада та інші надзвичайні органи (за винятком одіозних «Зіркової палати» і «Високої комісії»). Відновлюється у своїх правах англіканська церква. Таку саму політику продовжує наступник Карла II - Яків II.

Така політика Стюартів призвела до короткочасного об'єднання вігів і торі, які у 1688 році здійснили дворцевий переворот з метою заміни Якова II на більш поступливого монарха, який не порушував би права парламенту. Цей переворот одержав назву «Славної революції». На престол зійшов запрошений принц Вільгельм Оранський, зять Якова II, який утік з країни.

«Славна революція» завершила оформлення компромісу між про-відними політичними силами країни: буржуазією та аристократією. Політична влада в центрі і на місцях залишалася в руках земельної аристократії в обмін на гарантії додержання інтересів верхівки фінансової і промислової буржуазії. Цей консенсус позначив тенденцію еволюції англійської державності XVII-XIX століть від дуалістичної до парламентської монархії. Юридично перерозподіл владних повноважень між королем і парламентом було закріплено в «Біллі про права» від 13 лютого 1689 року.

«Біль про права» став основою англійської конституційної монархії, закріпивши верховенство парламенту в галузі законодавства і фінансової політики. Мета документа, який спочатку називався «Декларацією прав», полягала у забезпеченні «відновлення і підтвердження давніх прав і вольностей», які було визначено ще Великою хартією вольностей 1215 року, «Петицією про права» 1628 року і найважливішими актами англійської буржуазної революції.

«Біль про права» проголосив незаконними призупинення дії будь-якого законодавчого акта з ініціативи короля без згоди парламенту і стягнення зборів та податків без його санкції. Обмежувалися повноваження короля стосовно керівництва армією і флотом. Набір та утримання постійного війська у межах королівства в мирний час могли здійснюватися тільки за згодою парламенту. Документ проголошував низку цивільних і політичних прав: свободу слова (право звернення до короля з петиціями і проголошення незаконності переслідування за це), свободу волевиявлення, політичний плюралізм тощо.

«Біль про права» формулював принципи діяльності законодавчої влади у системі державно-політичних органів: вільні вибори до парламенту, регулярність його скликання, незалежність від виконавчої влади та ін. Згодом ці положення було уточнено, і строк повноважень парламенту визначено спочатку в три роки, а потім - у сім. У VII статті «Білля» проводилася ідея підзаконності королівської влади, а у XI статті підкреслювалося, що ця влада встановлюється в суспільстві внаслідок досягнутого компромісу «на вічні часи за порадою і згодою духовних і світських лордів та общин, які засідають у парламенті...»

Таким чином, у реальній політичній практиці втілено ідеї Дж. Мільтона і Дж. Локка щодо рівності перед законом і договірної походження влади в суспільстві. Тенденція конституційного закріплення верховенства влади парламенту відбилася у змісті «Акта про уложення» від 12 червня 1701 року. «Акт щодо майбутнього обмеження Корони та про краще забезпечення прав і свобод підданих» («Акт про уложення») уточнював і розвивав деякі положення «Білля про права» 1689 року, головним чином у галузі

регулювання порядку престолонаслідування.

Необхідність такого документа було викликано тим, що Вільгельм Оранський не залишив спадкоємців. Необхідно було запрошувати короля з іншої країни. Вирішено зупинитися на кандидатурі німецького герцога Ганноверського Георга I. Аби запрошення «іноземного» короля не зашкодило інтересам Англії, «Акт» містив низку умов і вимог, яким мав відповідати претендент на англійський престол. Проголошувалася заборона на зайняття трону прихильником католицизму. Тепер королем Англії міг стати тільки прибічник англіканської віри. Крім того, королю заборонялося покидати країну без згоди парламенту, що можна розглядати як обмеження свободи пересування монарха. Він позбавлявся права помилювання стосовно осіб, притягнених до відповідальності на підставі імпічменту. «Акт» установлював правило: якщо королем Англії буде «особа, народжена за межами Англії, Шотландії та Ірландії», то англійський народ не зобов'язаний воювати за його інтереси.

Крім регулювання престолонаслідування, документ надавав велике значення подальшому уточненню прерогатив законодавчої, виконавчої і судової гілок влади. Обмеження королівської влади виявилось в тому, що всі акти виконавчої влади, крім підпису короля, потребували підпису королівських міністрів (контрасигнатура), за порадою і зі згоди яких вони приймалися. Цей принцип став важливою умовою становлення інституту відповідальності уряду.

«Акт про уложення» значно змінював статус законодавчої і судової гілок влади, виводячи її з-під впливу короля. Жодна особа, яка одержувала платню за посаду, підпорядковану королю, або пенсію від короля, не могла стати членом палати общин. Судді, які раніше підпорядковувалися королю і відповідали перед ним, не могли тепер бути позбавлені посади за його єдиним бажанням, крім як за поданням обох палат парламенту. Законодавче розмежування гілок влади з метою впровадження їхньої незалежності одна від одної зафіксовано в «Акті про посади» від 1707 року.

У заключній частині документа підтверджувався непохитний принцип підзаконності королівської влади.

Таким чином, на рубежі XVII-XVIII століть в Англії оформлено найважливіші принципи та інститути буржуазного державного права: верховенство парламенту в галузі законодавчої ініціативи, право парламенту втувати бюджет і визначати військовий

контингент, принцип незмінності суддів, підзаконність усіх гілок державної влади, відповідальність уряду. Але остаточного розмежування повноважень законодавчої та виконавчої гілок влади не відбулося, і дуалізм у політичній системі Англії продовжував зберігатися, що відповідало концепції єдиного парламенту, коли король і палати розглядалися як його елементи.

За умов подальшого соціально-політичного розвитку остаточно утверджувалася парламентська монархія, ознакою якої було становлення відповідальності уряду. Пов'язані з цим процесом зміни, як правило, не оформлювалися у вигляді конституційних актів, а мали форму конвенційних норм (домовленостей). У цьому полягає унікальна особливість англійського конституційного права.

Монарх продовжував залишатися главою держави, усе більше перетворюючись на символічного голову виконавчої влади. Прем'єр-міністр, який діяв номінально «від імені короля», фактично набув статусу самостійної політичної фігури. До політичної практики Англії увійшов принцип «король царює, але не править».

Протягом XVIII століття більш чітко оформлено принципи взаємостосунків парламенту та кабінету міністрів.

Протягом другої половини XVII-XVIII століття в Англії у загальних рисах склалася система парламентаризму, остаточно закріпленню якої все ж таки заважав феодальний характер формування нижньої палати парламенту. Цей недолік було усунуто в перебігу виборчих реформ XIX-XX століть.

---

§ 4. Виборчі реформи XIX століття в Англії

Депутати нижньої палати парламенту представляли в основному невеличкі міста і

поселення (часто - «гнилі містечка»). Система виборів здійснювалася в такий спосіб, що депутати фактично призна-чалися землевласниками. Лондон з півмільйонним населенням мав лише чотири місця в парламенті, а в «кишенькових» містечках проживали три-чотири виборці, які обирали свого депутата. Депутатськи-ми місцями часто торгували. До палати общин могли бути обрані особи, які мали річний прибуток у містах не менше 500 фунтів, у се-лах - не менше 300 фунтів. Право обирати у 1832 році мало лише 5 % дорослого населення (247 тис. чоловік). У 1793 році депутатів обрали 160 виборців. Реформа 1832 року ліквідувала 56 сільських «гнилих містечок», знизила ценз для виборців до 10 фунтів стерлінгів і переда-ла містам 143 місця у палаті общин. Право обирати одержало 376 тис. чоловік (з 12 млн населення).

Демократизація виборчого права виявилася в реформі 1867 року, проведеної під впливом чартистського руху. У результаті цього ще більше скоротилося представництво містечок і невеликих міст. Май-новий ценз у графствах знизився до 5 фунтів стерлінгів річного при-бутку, виборчі права одержали нові міські прошарки, у тому числі ремісники і робітники. Міста одержали 340 із 650 місць у палаті общин, виборчий корпус досяг 3 млн чоловік.

Виборча реформа 1884-1885 років усунула строкатість виборчих цензів і продовжила перерозподіл округів на користь великих міст. Представництво виборчих округів було чітко пропорційним чисель-ності населення. Унаслідок цього в Англії встановилося всезагальне чоловіче виборче право, яке рівною мірою поширювалося на мешкан-ців міст і графств. Вибори проходили за мажоритарною системою, коли мандат одержував депутат, який набрав відносну більшість голосів. У 1883 році було ухвалено закон про карну відповідальність за підкуп виборців. Реформи виборчого права відповідали здійсненню раніше заходам щодо демократизації політичної системи Англії і сприяли наділенню реальною владою представників буржуазних кіл. Однак у виборчому праві залишилися феодальні пережитки: жінки не мали виборчих прав, деякі категорії осіб мали подвійне представництво. Ці недоліки було усунено в Англії вже в XX столітті.

---

§ 5. Розвиток загального права і «права справедливості» в Англії в післяреволюційний період (друга половина XVII-XIX століття)

Після буржуазної революції в англійській правовій системі зберігався дуалізм джерельної бази. Правовідносини у країні регулювалися загальним правом, виробленим системою королівських судів, і «правом справедливості», яке функціонувало в межах Суду лорда-канцлера. Загальне право, яке виникло в епоху Середньовіччя, і «право справедливості» становили кістяк англійського права, переважаючи за значенням статутне право, тобто писане законодавство, навіть після його модернізації у другій половині XVII століття.

Гармонійному розвитку острівного права у післяреволюційний період перешкоджали суперечності між прецедентним правом і суддівським правотворенням. Незважаючи на те що загальне право виникло у межах королівських судів і у свій час сприяло зміцненню королівської влади, після революції середини XVII століття спостерігається зростання його авторитету і впливу. Загальне право на той час сприйняло принцип прецеденту, який протидіяв посиленню абсолютизму. Самі королівські судді стали вважати себе не «слугами короля», а «слугами права». Що стосується «права справедливості», то воно не було обмежено рамками прецедента і тому активно використовувалося королем при проведенні відповідної політики у галузі права і судочинства. Голова «суду справедливості» - лорд-канцлер - був одночасно вищим судовим чиновником короля. У межах цього джерела права діяло правило: «судді повинні бути левими, але левими при троні».

Зміни, які відбувалися після революції 1640-1660 років, торкнулися обох джерел. У межах «суду справедливості» розвивається інститут «довіреної власності» (траст), що означало розширення прав власників стосовно розпорядження своїм майном. Ця обставина мала особливе значення в умовах збереження феодальних конструкцій власності, які обмежували можливість розпоряджатися «реальними речами».

У загальному праві в післяреволюційний період спостерігаються відходження від жорсткого принципу судового прецеденту і розширення суддівського правотворення. Найчіткіше ця тенденція виявилася при головному судді Мансфілді (1756-1788 роки), який став автором низки судових доктрин, що застосовуються і в сучасній судовій практиці. Його називали першим національним суддею, який говорив мовою живого права. У цей період були скасовано багато феодальних пережитків, які перешкоджали закріпленню приватної власності. Канули в лету найархаїчніші норми, що регулювали спадкове і договірне право в період феодалізму. Припинило існувати корпоративне купецьке право. Мансфілд заклав основи сучасного судочинства шляхом введення апеляційного суду і права сторін надавати докази в суді.

У процесі своєї еволюції загальне право набуло раціоналізму, гнучкості та значного ступеня стабільності. Але у XVIII столітті воно стало застигати як джерело права, втративши адаптивну здатність. За-лишаючись джерелом середньовічного права, воно не змогло регулювати правовідносини в буржуазному суспільстві, яке будувалося на принципово інших основах. Його модернізація в післяреволюційний період дала лише тимчасові результати. Тепер воно неодмінно мало поступитися парламентському законодавству - єдиному джерелу права в демократичній державі, тому основною тенденцією розвитку англійського дуалістичного права у XVIII - XIX століттях стало спочатку зближення загального права і «права справедливості», а потім їхнє злиття.

Реалізації цієї тенденції сприяла судова реформа 1873-1875 років. Вона ввела одноманітність правової системи Англії шляхом усунення не тільки суперечностей між загальним правом і «правом справедливості», а й між іншими джерелами феодального права: статутами парламенту, нормами канонічного права, торговельним купецьким правом тощо. Реформа включала два закони щодо судоустрою від 1873 та 1875 років, які одночасно набули чинності 1 листопада 1875 року. Реформа об'єднала систему королівських судів з Судом лорда-канцлера, створивши єдиний Високий суд. Він міг застосовувати у своїй практиці норми як загального права, так і «права справедливості». Таким чином виникла єдина система прецедентного права. Найбільшою мірою злиття торкнулося організаційно-судових і процесуальних норм, які тепер відзначалися одноманітністю.

Для розгляду дрібних справ було створено суди графств, де судді призначалися лордом-канцлером з числа досвідчених адвокатів, стаж практичної роботи яких мав перевищувати сім років.

У перебігу реформи виникли суди у справах щодо спадщини і розлучень, виведені з-під церковної юрисдикції.

Закони 1873 і 1875 років оформили створення Верховного суду, якому було передано юрисдикцію всіх вищих судів загального права і «права справедливості». Він включав Високий суд та Апеляційний суд. До компетенції першого входили юрисдикція судів загального права: суду казначейства, суду королівської лави і суду загальних позовів, а також розгляд апеляцій на рішення судів графств. Апеляційний суд спочатку розглядав скарги на рішення Верховного суду, а потім одержав право приймати позови щодо повторного розгляду справ у порядку повного перегляду.

Отже, у другій половині XIX століття в Англії остаточно склалася нова судова система, заснована на доктринах верховенства права і судового прецеденту. Верховенство права означало, за концепцією Е. Кока, що ідея права є вищою за будь-який закон, від кого б він не походив. Цю ідею можна розглядати як аналог більш загальної теорії правової держави. Доктрина судового прецеденту зводилася до того, що рішення Високого суду, які становили прецедент, були обов'язковими для юридичної практики нижчих судових інстанцій.

---

§ 6. Розвиток англійського цивільного та кримінального права у XVIII-XIX століттях

Поділ на цивільне і кримінальне право стосовно Англії має умовний характер. Галузева структура права не визнається англійськими юристами, як і поділ класичного римського права на приватне і публічне. Ставши на шлях капіталістичного розвитку однією з перших серед європейських країн, Англія поєднувала новий зміст правових норм, які замінили феодалні конструкції і застарілі середньовічні форми права.

У XIX столітті продовжував зберігатися поділ майна на «реальну» і «особисту» власність. Цьому відповідали і форми захисту власницьких прав та інтересів: реальні й особисті позови. Перші регулювали спори, які виникали з питань земельної власності, родової нерухомості та володіння титулами. При успадкуванні діяло право майорату. Особисті позови були покликані захищати речові, авторські та патентні права. Основна тенденція еволюції власницьких стосунків полягала у вивільненні права власності від середньовічних термінів і юридичних принципів. Поступово до юридичної практики вводяться закони, які стали легітимною основою створення різноманітних видів капіталістичних підприємств: інвестиційних компаній, банків та акціонерних товариств.

Сімейне право, яке залишалося протягом тривалого часу однією з найконсервативніших галузей англійського права, наприкінці XVIII - у XIX столітті зазнало лібералізації. У 1836 році було офіційно визнано цивільний шлюб, а в 1857 році - розлучення. У 1882 році заміжні жінки одержали право розпоряджатися своєю власністю в майновому обороті. Але це були незначні поступки англійкам за умови збереження залежності дружини від чоловіка. Навіть за делікти, вчинені в його присутності, чоловік ніс відповідальність.

У карному праві в післяреволюційний період не відбулося радикальних змін. Зберігалася середньовічна тричленна класифікація злочинів: зрада (тризн), важкі карні злочини (фелонія) та дрібні (місдимі- нор). Наприкінці XVIII століття перелік тяжких злочинів поповнився новими різновидами злочинних діянь, які традиційно каралися смертною карою. До 60-х років XVIII століття таких злочинів налічувалося 50 видів, а на початку XIX століття - вже близько 150. Смертна кара призначалася за умисне поранення худоби, вирубування садових дерев та кишенькову крадіжку. Найважливішою метою покарання вважалося залякування підсудного і суспільства в цілому. Документ, який датується 1752 роком, проголошував, що «смертна кара повинна бути доповнена подальшими жахами та знаками безчестя». Місдимінори каралися штрафом, відправленням до виправних установ та тілесними покараннями залежно від тяжкості вчиненого злочину. За вчинення фелонії передбачалася каторга від одного місяця до двох років або смертна кара.

На початку XIX століття англійський парламент видав серію актів, спрямованих на пом'якшення покарань і лібералізацію системи карного права. Було скасовано особливо застарілі феодальні способи покарання: публічне побиття жінок і виставляння біля ганебного стовпа. Значно скорочувалося і застосування смертної кари. З 200 передбачуваних старим законодавством випадків залишалося лише чотири.

Основна маса карних справ розглядалася у двох судах асизів - традиційно роз'єднаних судах загального права. Таке ж значення мав новий, прийнятий у 1834 році, Центральний суд. Він розбирав справи міста Лондона і деяких центральних графств, а також злочини, спрямовані проти державних інтересів. Судовою інстанцією виступала і Пала-та лордів, яка наділялася ексклюзивною юрисдикцією стосовно перів.

Найзначніші кроки щодо модернізації карного права Англії було здійснено у другій половині XIX століття, коли парламент усунув кількост застарілих норм і законів. Тим самим системі карного права надався новий зміст, що призвело до усунення феодального поділу злочинів на фелонії та місдимінори. Поступово вводилася нова класифікація, яка відображала види злочинів, що виникли в епоху становлення буржуазних відносин. Вони стосувалися в основному порушення прав власності - речових, авторських та патентних. Прогресивним було і введення принципу відповідності покарання характеру і ступеню тяжкості злочину. Демократизація зачепила також процедуру розгляду карних справ. У 1836 році спеціальним законом обвинуваченим, які перебували у в'язниці, надавалося право користуватися послугами адвокатів.

Протягом усього ХХ століття в Англії продовжувалася політика спрощення і модернізації кримінального права країни шляхом створення консолідованих актів, які містили одночасно кодифіковане законодавство попереднього періоду і нові правові положення.

Таким чином, найважливішою особливістю розвитку англійського кримінального і цивільного права була його поступова модернізація, яка передбачала плавний перехід від феодальних юридичних конструкцій до нових, які відповідали б інтересам буржуазних класів, що прийшли до влади і потребували захисту своїх майнових прав. Вплив революції середини ХVІІ століття обмежився лише фрагментарними змінами в галузі права.